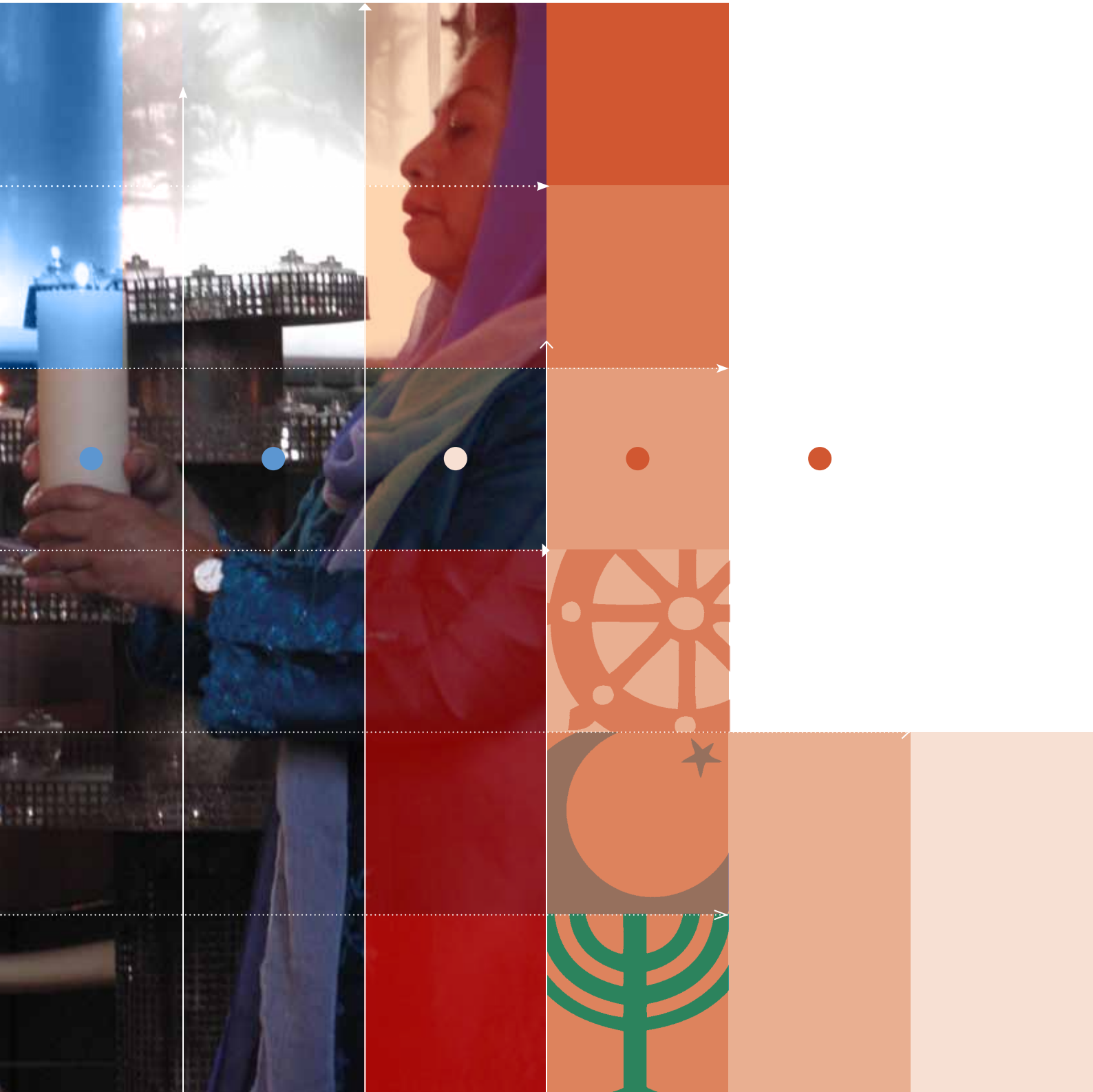

▶ Een **nieuwe** kijk op religie en vrouwelijk leiderschap

Inhoud

Van de redactie	2
God moedigt vrouwelijk leiderschap aan	3
Jacqueline Berg, <i>spiritueel</i>	3
Doshin Houtman, <i>boeddhistisch</i>	5
Leiderschap op basis van gelijkheid en samenwerking <i>prof. Esther Mombo over vrouwelijk leiderschap</i>	6
“Als niemand zich uitspreekt, stemt in werkelijkheid iedereen toe” <i>prof. Siti Musdah Mulia over vrouwelijk leiderschap</i>	7
Marina Slot, <i>christelijk</i>	7
Voorbeeld uit de Bijbel: <i>De bloedvloeiende vrouw</i>	8
Esmā Alariachi, <i>moslim</i>	9
Voorbeeld uit de Koran: <i>Bilqis, Koningin van Sheba</i>	10
Over stereotyperingen heenstappen en barrières slechten <i>interview met Anne-Marie Zaat</i>	11
Nikish Vita, <i>christelijk</i>	11
“God Zelf daagt ons uit” <i>interview met Farida van Bommel-Pattisahusiwa</i>	13
Tanja Jadnanansing, <i>hindu</i>	13
Moeder en dochter over leiderschap: <i>Mekka en Isra Abdelgabar</i>	14
Voor wie meer wil weten <i>verwijspagina met websites, boeken, documentaires en films</i>	15
Esther Hugenholtz, <i>joods</i>	15

Colofon

Redactie van dit nummer: Anne Dijk, Fenna Flietstra, Ted Strop-von Meijenfeldt, Diana Vernooij, Anne-Marie Zaat. Eindredactie: Sandra Boes

Dit nummer is tot stand gekomen in samenwerking met het Platform Vrouwen & Duurzame Vrede in het kader van het project Vrede, Religie en Vrouwelijk Leiderschap, en is financieel mogelijk gemaakt door: het Catherina Halkesfonds, Oxfam Novib (Women Peace and Security funds) en een solidariteitsbijdrage van de gezamenlijke Religieuzen in Nederland via KNR-Projecten in Nederland (PIN).

Een abonnement op de Inforeeks is gratis; aanmelden via e-mail: info@de-nvr.nl. De Inforeeks is ook online beschikbaar: www.nederlandsevroutenraad.nl/inforeeks.

Vormgeving: BVD Buro voor Design, Den Haag

Druk: Druno & Dekker

Den Haag, mei 2014

Van de redactie

Zowel in Nederland als in het buitenland worden argumenten die ontleend zijn aan religies gebruikt om vrouwen ervan te weerhouden publieke en politieke leidersrollen op zich te nemen. Ook worden deze argumenten ingezet om maatschappelijke weerstand te creëren tegen vrouwen op leiderschapsposities, zeker waar het vraagstukken van oorlog en vrede, mensen- en vrouwenrechten betreft.

Het is echter ook bekend dat wereldwijd veel activisten -mannen én vrouwen- hun inspiratie, hoop en doorzettingsvermogen juist ontleenen aan die zelfde religies. Vrouwen- en vredesactivistes benadrukken bovendien dat religie als bindend en verzoenend element kan bijdragen aan het creëren van eenheid over de verschillen heen.

Religieuze teksten interpreteren is mensenwerk: teksten zijn multi-interpretabel. Binnen alle religies hebben vrouwen en mannen vormen van bevrijdingstheologie, post-koloniale theologie of feministische theologie ontwikkeld. Zij hebben deze visies verspreid en hun maatschappelijke acties hierop gebaseerd. Enkele specifieke elementen uit de religie worden daarbij benadrukt: opstaan tegen onrecht van machtigen tegenover maatschappelijk minder machtigen, gelijkheid van alle mensen, en de belangrijke leidersrollen van vrouwen in de opbouw van rechtvaardige en vredelievende samenlevingen. Binnen de christelijke theologie hebben vrouwelijke theologen al vijftig jaar van zich laten horen. Toch is hun kennis nog niet breed bekend. Ook islamitische theologes zijn al net zo lang of langer bezig met het opnieuw interpreteren van de heilige tekst, en de laatste decennia zijn zij actief bezig om vanuit de islam tot vrouwelijk leiderschap te komen. Zij pleiten voor een moderne en progressieve interpretatie van de heilige teksten van de Islam. Vergelijkbare ontwikkelingen vinden plaats binnen andere religies, daar waar vrouwen zich het recht toekennen zelf studie te maken van de inspiratiebronnen.

In contacten met vrouwen- en vredesactivistes in Nederland en wereldwijd komt als rode draad naar voren dat de behoefte aan meer kennis rondom het thema ‘religie en vrouwelijk leiderschap’ groot is. Met deze uitgave van de Inforeeks, die samen met en op initiatief van het Platform Vrouwen & Duurzame Vrede tot stand is gekomen, wordt aan die behoefte tegemoet gekomen en bredere bekendheid gegeven aan ‘bevrijdende’ kennis.

Voor gelovige vrouwen kan deze nieuwe kennis een bron van inspiratie zijn, om weerstand te bieden tegen de vrouw-onderdrukkende interpretaties van hun religies en juist geïnspireerd te worden in hun leidersrollen. Voor niet-gelovige vrouwen wordt mogelijk hun beeld van religies, of van vrouwen die gelovig zijn, verbreed.

Wij wensen u veel leesplezier.

God moedigt **vrouwelijk** leiderschap aan

Jacqueline Berg

Spiritueel, meditatiedocent,
landelijk coördinator en
bestuurslid Brahma Kumaris
Spirituele Academie

Is het God zelf die mannen de macht geeft en vrouwen klein houdt? Nee, zeggen moderne en vrouwelijke theologen, God ondersteunt vrouwen in hun leidende kracht. Gaan de religies uit van gelijkwaardigheid? Is religie een bron van emancipatie? Ja, beweren zij: het is te lezen in de heilige Schriften, al moet je wel eerst de culturele laag van de teksten afhalen. God roept ons op om krachtige mensen te zijn die het voortouw nemen om recht te doen en goedheid te verspreiden, mannen én vrouwen.

Iedere tekst, hoe sterk ook ingegeven door een Goddelijke stem, wordt geschreven in de taal van de mensen. En de mensen kun-

nen niet spreken zonder daarbij hun eigen context mee te nemen. Vrouwen hebben tot nu toe amper een rol kunnen spelen bij de interpretatie van de heilige teksten, en de teksten zelf zijn geschreven vanuit mannelijke vanzelfsprekendheid, en een patriarchale context.

In de Bijbel verhalen vrouwen zelden zelf over hun ervaringen, er wordt over hen verhaald vanuit het oogpunt van de mannen. In de hele Bijbel wordt maar één keer melding gemaakt van de geboorte van een vrouw; als er kinderen geboren worden zijn het jongetjes. Dat is niet omdat God mannen voortrekt, maar omdat de verhalen van vrouwen zijn geminimaliseerd, het zijn de verhalen van de mannen die bewaard zijn

“Brahma Kumaris, een spiritueel opleidingsinstituut met haar wortels en moederhuis in India, is een organisatie met vrouwen in de meeste leiderschapsposities. De essentie van vrouwelijk leiderschap kan ik na dertig jaar samenvatten als ‘Zachte Kracht’, een mengvorm van twee tegengestelde maar ook complementaire principes: mannelijk en vrouwelijk, aards en spiritueel.

Enerzijds hoort bij leiderschap het vermogen om te kunnen dienen en te buigen, anderzijds om te mogen leiden en beslissen. Bij dienen hoort de overgave, bij leiden het meesterschap.

Voor vrouwen (en mannen) in leiderschapsrollen hoort het persoonlijk leiderschap voorop te staan: de zorg voor je eigen ziel. Als dienend leider fungeer je als klankbord of projectiescherm en kun je een eerste inspiratie of een laatste strohalm zijn in het leven van anderen. Soms ben je een schietschijf en dan mag je leren en groeien of de ander in liefde loslaten. Deze houding vraagt om innerlijke kracht en een flinke dosis zelfrespect. Bewuste stiltemomenten, meditatieve bespiegeling, spirituele studie en de verbinding met een spirituele Bron helpen mij om leiderschap waardevol te maken.”

Diana Vernooij

Tijdens de training Vrede, Religie en Vrouwelijk Leiderschap (september 2013) bogen vrouwen zich over hun religies: het Christendom en de Islam, om met elkaar te ontdekken hoe de Bijbel en de Koran inspireren tot vrouwelijk leiderschap.

gebleven. Ook vrouwen hebben de bevrijdende boodschap gehoord en laten zien. Vrouwen ervaren bij het lezen van de heilige teksten altijd het spanningsveld van weggeschreven te zijn, niet aan het woord kunnen komen én tegelijk lezen zij de openbaring van God als bevrijding.

In de Koran lezen we in eerste instantie misschien een mannelijke aanspreekvorm, maar in de Arabische taal geldt de mannelijke meervoudsvorm voor mannen én vrouwen. Umm Salama, een vrouw van de Profeet Mohammed, stond in de tijd van de openbaringen dan ook al krachtig op en vroeg waarom de Boodschap alleen aan mannen gericht werd. De eerstvolgende boodschap van God benoemde expliciet: "Oh gelovige mannen en vrouwen". Meisjesbaby's werden in de zevende eeuw levend begraven, omdat de mensen liever jongetjes wilden hebben, maar de Koran maakt hier abrupt een einde aan: moord is moord en dat kan niet. Hoe egalitair de boodschap ook was, later zien we dat de geleerden die de teksten interpreteerden vooral mannen waren. Een nieuw bewustzijn om naar de Openbaringsteksten terug te gaan en de heersende opinie te ontdoen van de patriarchale

De Koran en de Tasbih

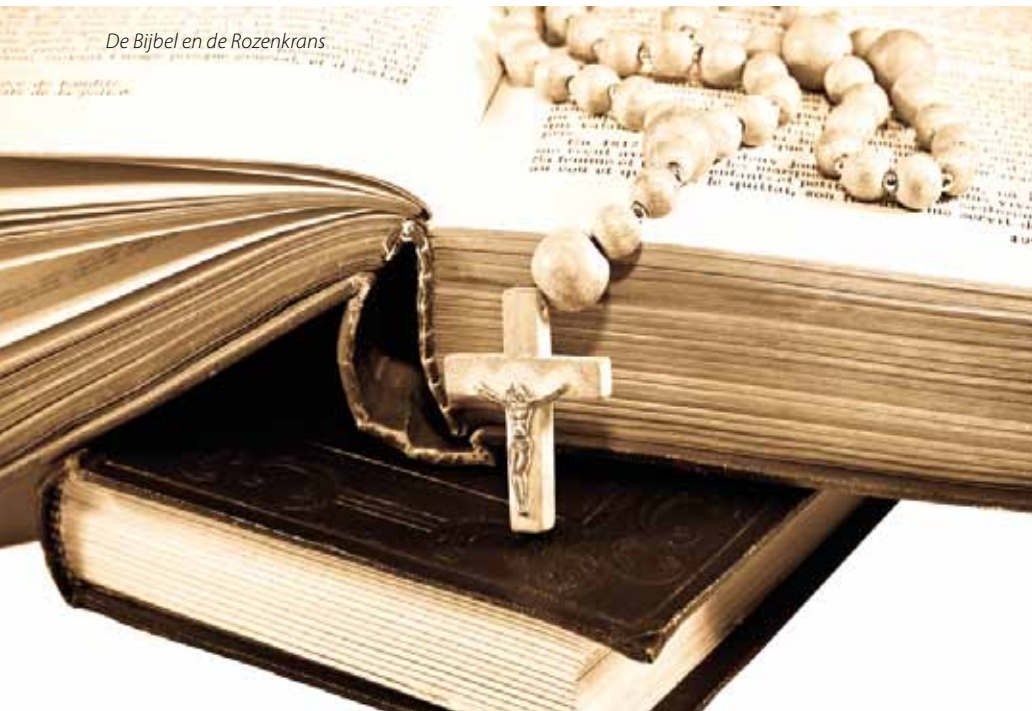
interpretaties, is de uitdaging voor moderne geleerden, mannen en vrouwen, van vandaag de dag.

Daar waar vrouwen zijn spelen zij een rol, zowel in de verhalen van de schriften, als bij het interpreteren, mits zij toegang hebben tot de tekst. We hebben alleen een andere

bril nodig om hen te herkennen. Een andere bril om de oude verhalen te herlezen, een andere bril om heersende interpretaties van de oude verhalen te onderkennen en te laten varen, om onze opvattingen van goed leiderschap te herzien. Dit vergt kritische reflectie van iedereen, loslaten van wat je gewend bent en met een open blik naar de teksten kijken. Altijd in de geschiedenis zijn er vrouwen geweest die reageren tegen het negatieve beeld dat mannen en de patriarchale religies hebben van hen. Dat kán niet van God komen. Die stukjes verzetsgeschiedenis kunnen we opsporen, de parels om kracht aan te ontlenuen om verder te gaan. Vrouwen zijn immers de helft van Gods schepping. Zo kunnen we ook nieuwe vormen van leiderschap ontwikkelen waar samenwerking het uitgangspunt is in plaats van profilering, en luisteren voorop staat. Vrouwen hoeven niet een 'sterke man' te worden om een goed leider te zijn. Eerder richten zij zich op juiste verhoudingen en goede relaties. Met deze andere opvatting van leiderschap laten de schriften zich anders lezen en interpreteren.

Esther Mombo noemt vrouwen 'notoire gelovigen', zij verlangen naar een andere

manier van leven. Vrouwen geloven dat er een andere kracht is die een beter leven belooft, zij zien andere vormen van leiderschap beaamd in de schriftten. Er is hoop en verlangen. Het gaat er niet om de Bijbel te lezen op een mannelijke of vrouwelijke manier, maar op een kritische wijze die de bevrijding en transformatie mogelijk maken in ons huidige leven. Vrouwen nemen het gezag om hun dromen te formuleren en om de teksten te lezen vanuit hun verlangen naar een betere wereld. En ze vinden de kracht en de inspiratie daartoe in diezelfde heilige schriftten. Een sterk geloof hebben én een krachtig leider zijn, is niet langer meer tegenstrijdig. Religie ondersteunt het leiderschap van vrouwen.

Musdah Mulia hamert op de Koran die ons vraagt op te komen voor de zwakke generatie en daarvoor alle mensen aanstelt als *'khaliefa fiel ardh'*, morele agenten van deze aarde, mannen én vrouwen. Elk mens heeft de verantwoordelijkheid op te komen voor de mensheid en te strijden tegen onrechtvaardigheid. Als alleen God de Autoriteit is, zijn alle mensen gelijk aan elkaar. Er zijn geen beperkingen voor vrouwelijk leiderschap in de Koran, maar wel in de patriarchale en culturele interpretaties van de Koran door mannen. De oproep aan iedereen is: om daar bewust van te worden, te studeren en actief

aan emancipatie te werken. Niemand kan zeggen: God is van ons. God is daar waar we over grenzen springen. Als je buiten de hokjes denkt, de muren van uitsluiting afbreekt, dan rust Gods zegen op je. We kunnen God niet opsluiten in de Islam of het Christendom, God is groter dan onze hokjes. Elke religie heeft iets unieks en het is voor vrede juist de uitdaging om dat unieke te accepteren. Alle religies hebben gemeen dat ze zijn gekomen voor de mensheid. We moeten dus kijken hoe we dit menselijke perspectief in alle religies kunnen uitlichten. We hebben misschien verschillende ideologieën, maar uiteindelijk willen we allemaal reflecteren op hoe we het beste kunnen leven met elkaar. Vrouwen mógen en kunnen hier een leidende rol in hebben.

Anne Dijk & Diana Vernooij

Doshin Houtman

Boeddhistisch, lerares Vipassanameditatie

“Een goede leraar lééft haar leer. Je bent wat stappen vooruit op je leerlingen en kan je inzichten overdragen. Je moet in staat zijn in eenvoud uiteen te zetten hoe op dit moment te leven. Ik houd niet van dogmatische trekjes, je moet jezelf kunnen relativiseren. Goede leiders zijn bescheiden leiders. In de verhalen van de Boeddha, de sutra's, vind ik inspiratie hoe op dit moment te leven. Het zijn handreikingen hoe je kunt leven zonder te vechten en te oordelen en met meer dankbaarheid. Ik heb het geluk gehad vrouwelijke leraren te hebben gehad. De generatie boeddhistische vrouwen vóór mij in het westen heeft zich vrijgevochten van de te mannelijke benadering. In de traditionele leer, ook in de teksten van de Boeddha, kom je vrouwonvriendelijke trekjes tegen. Wellicht was de Boeddha op dat vlak niet geheel verlicht of hebben zijn leerlingen later dingen toegevoegd. Echte leiders blijven toegewijd mediteren en de leer beoefenen. Het lukt mij steeds beter de complexiteit van het leven te doorschouwen, de bredere verbanden te zien en er met wijsheid en mededogen naar te kijken. Ik blijf mezelf verdiepen, ik blijf leren. Je komt ten slotte voortdurend bij jezelf je schaduwkanten, maar ook je kracht tegen.”

Diana Vernooij

Leiderschap op basis van gelijkheid en samenwerking

prof. Esther Mombo over vrouwelijk leiderschap

“Het is niet vanzelfsprekend om over vrouwelijk leiderschap te denken. Als vrouw opgegroeid in patriarchale culturen heb ik geleerd om mannen als leiders te zien. De familie, het privédomein, daar waar de vrouwen de leiding hebben, leerde ik als minder belangrijk te zien dan het publieke domein waar de mannen het voor het zeggen hebben. Als gelovig mens ben ik opgegroeid in een geloofstraditie die de nadruk heeft gelegd op gehoorzaamheid, vooral voor vrouwen en dan is leiderschap een lastig begrip. Leiderschap wordt gezien als het uitoefenen van macht en autoriteit over de gemeenschap. Het is daarom moeilijk om andere vormen van leiderschap te ontdekken. Hoe vrouwen leiding geven is niet zichtbaar.”

Esther Mombo is hoogleraar theologie in Kenia. Als ik haar interview is ze in Nederland om vrouwen te trainen in vrouwelijk leiderschap. Ze spreekt zachte, indringende woorden over de patriarchale kanten van het Christendom en over de dragende en bevrijdende kant ervan voor vrouwen. In de patriarchale cultuur van de Bijbel is de onderliggende overtuiging dat mannelijk leider-

schap de enige echte vorm van leiderschap is. “In de Bijbel en in de kerkgeschiedenis zijn vrouwen van leiderschapsrollen uitgesloten en hun eigen stijlen van leiding geven zijn niet herkend. In Bijbelse tijden was leiderschap door dominantie gewoon. Dat soort autoritair leiderschap staat vrouwen tegen. Vrouwen oefenen eerder leiderschap uit in gemeenschappen op basis van samenwer-

king en gelijkheid. Nieuwe leiderschapsstijlen in een patriarchale wereld ontwikkelen, waar geluisterd wordt, waar samengewerkt wordt: daar ligt de uitdaging.”

“Leiderschap gaat over karakter, roeping, integriteit, gaven en opoffering; het gaat om mensen dienen. Er is behoefte aan verandering, zodat leiderschap gedeeld wordt en er samenwerking komt in plaats van competitie. Mensen zouden gemotiveerd hun eigen weg moeten kunnen gaan in plaats van autoritair leiderschap opgelegd te krijgen. Het getuigt van een ander soort leiderschap als mensen worden aangemoedigd om te besluiten op basis van consensus, in plaats van zich naar autoritaire besluiten te moeten voegen. Ik denk aan leiderschap in de gemeenschap gebaseerd op verbondenheid, co-operatie en gelijkheid.”

“Het is bijvoorbeeld bij vredesprocessen niet vanzelfsprekend dat vrouwen de leiding nemen. Kijk maar naar de vredesonderhandelingen in conflictsituaties, de rondetafelconferenties, daar nemen vrouwen zelden aan deel. Wat je ziet is een groepje mannen dat zit te kissebissen. Het beste wat ze bereiken is een compromis, maar omdat de pijn niet wordt opgelost gaat uiteindelijk de oorlog ook weer door. Er is niets wezenlijk opgelost.” Maar ze weet ook: “Vrouwen werken wel degelijk aan vrede en ze zijn ook initiatiefnemers voor vrede en verzoening. Vrouwen neigen eerder naar het herstellen van relaties, ze praten en luisteren. Maar bijna nooit ziet een vrouw zichzelf als een leider. Als je een vrouw vraagt: ‘Heb je wel eens iets georganiseerd in je familie of in je kerk’, dan zullen velen dat beamen. Door te bespreken hoe ze dat hebben gedaan en wie erbij betrokken waren, kun je de leiderschapskwaliteiten van deze vrouwen zien. Maar deze kwaliteiten worden helaas nog steeds niet als wezenlijk voor publiek leiderschap gezien. Omdat vrouwen opgevoed zijn om bang te zijn voor macht, moet leiderschap eerst van de mannelijke en autoritaire invulling ontdaan worden voordat zij zich er comfortabel bij voelen.”

Diana Vernooij

Esther Mombo © Maarten Albrecht

“Als niemand zich uitspreekt, stemt in werkelijkheid iedereen toe” prof. Siti Musdah Mulia over vrouwelijk leiderschap

Marina Slot

Christelijk, dominee in Hoogkarspel en Westwoud, voorganger in De Duif Amsterdam

“Het was na mijn studie theologie in Kampen onmogelijk om als lesbische vrouw dominee te worden. Gemeentes wilden nog geen vrouwen en een lesbische vrouw al helemaal niet. De kerk was nog niet toe aan mij. Ik ben gaan werken als manager bij de busmaatschappij en bij de politie. Ik weet van de dingen waar medewerkers mee zitten en ik heb er geen oordeel over. Als mensen zich gekend weten en bij name genoemd groeit hun motivatie, dan geven ze zich ook. Ze leren en kunnen boven zichzelf presteren. In al mijn banen is dat tot uitdrukking gekomen. Ik breng rust en zet mijn levenswijze in.

Toen ik na al die jaren opnieuw dit ambt overwoog kwam de oude pijn weer boven. Dat was eigenlijk mijn obstakel. Nu ben ik terug bij mijn oude liefde. Aandacht hebben, mensen verbinden met elkaar en met de gemeente. De boodschap thuis was: ‘wat je gelooft doe je ook’. Mijn leven, werken, handelen en geloven zijn één. Mijn leiderschap is nu naast praktisch ook geestelijk.”

Diana Vernooij

De Indonesische moslimhervormster Siti Musdah Mulia is professor ‘Islamitisch politiek denken’ en ‘Islam en de principes van mensenrechten’ aan de Syarif Hidayatullah State Islamic University te Jakarta en zet zich in voor mensenrechten. Vrouwenrechten in al hun facetten zijn voor haar, gewoon, mensenrechten.

Siti Musdah Mulia

Mulia vertelt: “Eerst moet je vrouwen zich laten realiseren dat ze als burgers rechten hebben, dat ze volledige en waardige mensen zijn. Vrouwen hebben, net als mannen, rechten én plichten. De ondergeschikte rol van de vrouw in het algemeen is nog steeds een alles doordringend probleem. Vrouwen

zijn vaak wel actief, maar niet in de rol van beleidsmakers of in beslissende functies. We moeten hen empoweren met kennis en hen perspectief bieden. Vrouwen zijn vaak voortrekkers in onderhandelingen, omdat zij veel eerder het initiatief nemen. In die zin hebben ze al een grote rol. Wat een vrouw dus nodig heeft is simpelweg het hebben van toegang tot kennis: dat is emancipatie”. Mulia legt uit dat het verkeerd begrijpen van teksten komt door een verkeerd begrip van de absoluteheid van God. Alleen God is Autoriteit, dat maakt alle mensen gelijk. “De Islam leert dat de oorsprong van de creatie van de man en de vrouw dezelfde is, namelijk vanuit aarde en vanuit één ziel. Daarom kunnen vrouwen niet als ‘lager’ dan mannen gezien worden. Het enige waar mensen zich in kunnen onderscheiden van elkaar is op basis van goede daden en aanbidding. De islam geeft zowel mannen als vrouwen de mogelijkheid tot leiderschap.”

“Vaak hebben vrouwen niet eens door dat ze leider zijn. Maar als het om beslissingsniveau gaat, zoals politiek leider, religieuze autoriteit of een rechter, ontstaat er ineens discussie. Het mis begrijpen van de religieuze traditie door culturele en patriarchale interpretaties zorgt voor de genderonvriendelijke traditie. Om dit te doorbreken moeten we essentieel bewustzijn creëren voor zowel mannen als vrouwen. Hiervoor is bereidheid noodzakelijk om mannelijke arrogantie naar beneden te halen en tegelijkertijd gebruik te maken van vrouwelijke

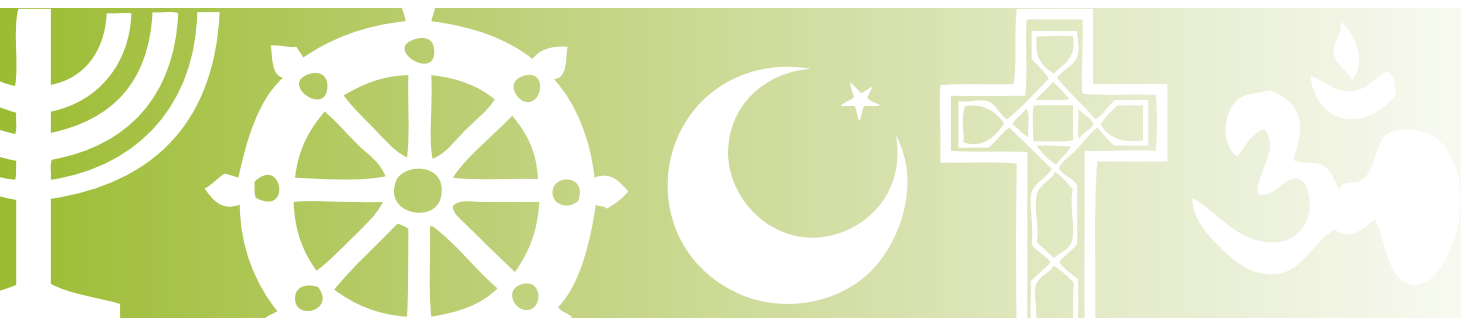
methoden. Elk conflict gaat uiteindelijk om machtsverhoudingen, ook het 'genderconflict'."

"Ik word weleens uitgenodigd in een moskee en dan vragen ze: 'Wilt u gescheiden van de mannen zitten?' Dan zeg ik: 'Oh nee, als je me uitnodigt dan zit ik ook vooraan, naast jouw imam'. Dat is mijn voorwaarde en die wordt vrijwel altijd geaccepteerd. Als ik

vooraan zit, dan zien zowel mannen en vrouwen mij. Voor mij is dit heel belangrijk, want zo kunnen vrouwen zelf zien: een vrouw zit vóór de mannen. Het gaat mij niet om mij, ze hoeven het niet met mij eens te zijn, maar zo horen ze wel een ander geluid, dat óók bestaat en een voorbeeld van hoe het óók kan."

"Als niemand zich uitspreekt, dan stemt in werkelijkheid iedereen stilzwijgend toe. Mensen moeten kracht en moed hebben om voor hun mening uit te komen. Voor mij valt alles samen met het idee dat de Islam te allen tijde verenigbaar is met het principe van mensenrechten. Daar sta ik dan ook voor."

Anne Dijk

Voorbeeld uit de Bijbel: De bloedvloeiende vrouw

Als je beseft dat de verhalen van vrouwen geminimaliseerd zijn in de Bijbel, omdat ze door mannen zijn doorverteld en waarschijnlijk voor hen minder interessant waren, kun je gaan speuren naar diepere betekenissen.

Een mooi voorbeeld is het verhaal van de bloedvloeiende vrouw (Marcus 5: 21-43). In het kort zegt de tekst: een vrouw die 12 jaar aan bloedvloeiingen leed raakt Jezus' kleed in een menigte van mensen aan, omdat zij hoopt dat het haar zal doen behouden. "En terstond droogde de bron van haar bloed op." Maar Jezus voelt een kracht van zich uitgaan, kijkt rond en vraagt wie in de menigte hem heeft aangeraakt. De vrouw werpt zich voor hem neer en vertelt hem 'de volle waarheid'. Waarop Jezus zegt: "Dochter, uw geloof heeft u behouden" en "wees genezen van uw kwaal".

Dit verhaal wordt regelmatig gelezen in de kerk en gezien als een van de vele wonderverhalen die Jezus tot held maken, waarbij de vrouw zonder naam een genezen stakker lijkt. Maar je ontdekt meer als je dit verhaal gaat bekijken met een kritische leeswijze. Bij nader onderzoek van de tekst blijkt het

Dochter van God

om een verhaal in een verhaal te gaan. Dat is veelzeggend. Wat is er aan de hand? Jaïrus, de overste van de synagoge komt Jezus halen om zijn dochter te doen behouden. Jezus gaat mee en een schare volgt hem. Vervolgens onderbreekt de vrouw zijn gang.

Nadat Jezus haar heeft gesproken en zij behouden is, vervolgt Jezus zijn weg om de dochter van de overste, die reeds gestorven lijkt, te laten opstaan.

Waarom staat dit verhaal midden in het

...een vrouw raakt Jezus' kleding aan...

verhaal over de dochter van de overste van de synagoge? De bloedvloeiende vrouw is 12 jaar uitgesloten van alle contact door diezelfde gezagsdragers, immers een bloedende vrouw is onrein. De overste is verantwoordelijk voor het uitsluiten van deze vrouw van de rituele cultus en van het dagelijks leven. En zij, zij gaat tegen het gezag van de synagoge in. Zij is het beu uitgesloten te zijn en accepteert dit soort onderdrukking niet meer. De 'volle waarheid' die zij vertelde zou wel eens veel meer kunnen zijn dan alleen de bekentenis dat zij zijn kleding aanraakte. Wellicht wierp zij heel haar ellende over de uitsluiting voor zijn voeten en voor die van de overste, die immers bij Jezus was. Zij laat zich gelden, dat is een daad van opstand, zij hoopt op een

ander antwoord van Jezus. En Jezus antwoordt haar en gaat publiekelijk aan haar kant staan. Terwijl hij op weg is naar een dochter, noemt Jezus de bloedvloeiende vrouw 'Dochter', iets wat hij zelden doet. Zij wordt hier op het niveau van de zonen van Abraham gezet, degenen die geloven. Zo komt Jezus in opstand tegen de elite, de vrouw is bevestigd als bevrijd en als Dochter van God. Tegelijk keert hij het gezag de rug niet toe – hij gaat mee om ook daar een dochter te laten opstaan. De boodschap van dit verhaal zou wel eens kunnen zijn dat het ware geloof dát geloof is dat bevrijding zoekt, dat de kracht van vrouwen niet uitsluit maar juist beaamt en ondersteunt.

Diana Vernooij, met dank aan Lieve Troch

Esmaa Alariachi

Moslim, voorzitter moslim-vrouwenorganisatie Al Nisa

“Leiderschap is iets waar iemand mee geboren wordt, niet te verwarren met management: het is een kunde om groepen mensen te motiveren, overtuigen en positief te inspireren. Met de juiste uitstraling en attitude kan het de wereld veranderen.

Ik ga helemaal op in de organisatie en ben te allen tijde eerlijk. Omdat doelen duidelijk verwoord zijn, kan ik deze goed en makkelijk overdragen. Ik probeer altijd mensen mee te nemen in de ontwikkeling en ben niet bang om risico's te nemen of fouten te maken. De economische situatie is een obstakel, want Al Nisa is een 30-jarige vrijwilligersorganisatie en moet het hebben van donateurs en nu blijft de knip dicht. Het is een uitdaging om dan mooie dingen te realiseren. Een persoonlijk obstakel is dat ik niet altijd in staat ben genuanceerd te spreken. Mijn inspiratiebron is Mohammed (vrede zij met hem). Als Profeet werd hij vaak onheus bejegend door mensen. Hij liet zich niet afschrikken maar zocht steun bij God. Dit laat zijn volharding en geloof in God zien. Hij was een leider die stammen met elkaar verenigde. Hij was nederig, vredelievend, zacht en niet vies van werken. Mede door zijn karaktereigenschappen is hij hét voorbeeldfiguur voor moslims.”

Anne Dijk

Bilqis, Koningin van Sheba *Voorbeeld uit de Koran*

In de Koran, in soera An-Naml, wordt gesproken over een moedige en bijzondere vrouw en koningin van een volk dat de zon aanbidt. Hoewel zij niet bij naam genoemd wordt zijn geleerden het eens dat haar naam Bilqis of Balqis was. Ze wordt omschreven als een rijke en wijze heerser over de mensen van Saba (Sheba), een gebied dat in het huidige Jemen ligt. In de Koran staat geschreven dat Bilqis een koningin was die 'van alles heeft gekregen en een geweldige troon heeft'.

Deze geweldige troon kun je op twee manieren opvatten. Haar letterlijke troon was werkelijk prachtig en uniek doordat hij van goud was en ingelegd met diverse edelstenen en parels. Maar je kunt haar troon ook figuurlijk opvatten: tekenend voor haar leiderschap, haar manier van regeren en het land besturen. Zij heerste over een natie. En hoewel de Koran benoemt dat het een vrouw was, wordt er verder geen beperking, opmerking, toevoeging of

aanduiding gegeven, behalve dat het een geweldige troon betrof. Geen afkeuring voor vrouwelijk leiderschap, integendeel: een bevestiging.

Het verhaal luidt dat zij een brief van Sulayman (Salomon) ontving met een uitnodiging tot het geloof in de Ene God, of anders een mogelijke oorlog. Bilqis nam normaliter geen besluit zonder haar mannelijke raadslieden gesproken te hebben. Dit was het protocol en de gewoonte van dat land, maar het getuigt ook van haar diplomatieke leiderschap. Hun advies was: *"wij hebben veel kracht en grote kwaliteiten voor de oorlog, maar jij bent het die bevel moet voeren dus denk goed na wat je zult bevelen"*(K 27:30). Haar land beschikte ruimschoots over strijdmachten. Ze deed wat in het belang van haar volk was. Een oorlog zou een slachtpartij betekenen, dat wilde ze voorkomen. Ook merkte ze dat de brief van Sulayman bijzonder was. Ze omschreef deze brief als karim – voortreffelijk. Het advies van haar raad, dat haar leger sterk genoeg was om oorlog te voeren,

vond ze erg verstrekkend. In plaats van direct een gewapende aanval te ondernemen, besloot ze zelfstandig om Sulayman een geschenk aan te bieden. Sulayman was helemaal niet gediend van mooie cadeaus, want God gaf hem alles wat hij nodig had, en wees het cadeau van de hand. In een volgende brief nodigde hij haar uit, maar er zat ook een bedreiging in. De afwijzing van het enorm kostbare geschenk maakte blijkbaar indruk op Bilqis, want zij besloot naar Sulayman af te reizen. Nadat een paar wonderen geschiedde, riep Bilqis uit: *"mijn Heer, voorwaar, ik heb mijzelf onrecht aangedaan en ik geef mij met (= net als) Sulayman over aan Allah (de God), de Heer der Werelden"* (K 27:44).

Sommige geleerden zeggen dat het besluit van Bilqis om in plaats van geweld te gebruiken een geschenk te sturen een typische vorm van vrouwelijke politiek was. Of het typisch vrouwelijk was of niet: feit is dat haar beleid geprezen wordt door haar troon 'geweldig' te noemen.

Anne Dijk

Ontmoeting Koning Salomon en de Koningin van Sheba

Over stereotyperingen heenstappen en barrières slechten

Interview met Anne-Marie Zaat

“Ik werk met twee gelovige vrouwen uit Afrika samen die een drijvende kracht zijn voor de ontwikkeling in hun land. Ze leven en werken vanuit respect, rechtvaardigheid en compassie. Ze staan voor een religie die niet uitsluit, die geen hiërarchie aanbrengt en geen haat zaait. Als je zo gelovig leeft, heeft je ideaal groot effect op je persoonlijke relaties en handelwijze. Zij hebben beiden hun ideaal verinnerlijkt. Ze geven een plek aan iedereen en zijn prettig om op microniveau mee samen te werken.”

Anne-Marie Zaat, organisatie-adviseur, projectmanager en coach, en oprichter van de stichting Sundjata, werkt vanuit Sundjata met twee vrouwen samen die leiding geven aan emancipatie- en vredesprocessen in Afrika. Marie-Louise Balagizi is een vredesactiviste in het Grote Merengebied en Fatoumata Bintou Yafa (Kiné) is de voortrekster van de vrouwen in de vakbondsfederatie in Senegal. Beiden zijn actieve vrouwen die een bijzonder soort leiderschap uitoefenen. Hun leiderschap gaat niet gepaard met status en macht, maar met een verbindende kracht. Zij weten andere mensen te organiseren rondom hun ideaal.

“Marie Louise organiseert een vredesbeweging van Oost-Congo. Ze haalt de vrouwen van met elkaar oorlogvoerende

buurlanden Congo, Burundi en Rwanda bijeen. Haar christelijke geloof vertelt haar dat je vrede moet sluiten en dat positieve veranderingen mogelijk zijn. Zij ondervindt in haar kerk en maatschappij veroordeling vanwege haar leiderschap in vredeswerk, maar zij weet dat God van haar houdt en haar steunt omdat ze bijdraagt aan de weg naar gerechtigheid. Haar religie plaatst haar werk in een perspectief van tijd en hoop. Kiné is voorvrouw in de vakbondsfederatie in Senegal. Ze streeft naar het opheffen van ongelijke posities van vrouwen. Ze heeft al verschillende veranderingen in de wet voor elkaar gekregen. Daar waar cultuur en religie tot discriminatie leiden, pakt ze dat aan. Religieuze argumenten laat ze door feministische theologes commentariëren, maar zelf spreekt ze zich niet uit voor of tegen religieuze bepalingen. Ze kiest stelling met praktische argumentatie. Zelf is ze moslim, ze bidt en is op ‘hadj’ (bedevaart) geweest. Voor haar is dat allemaal vanzelfsprekend. De richtlijnen van het geloof interpreteert ze soepel, ze is niet bang voor overtredingen. Ze heeft een groot innerlijk verzet tegen religieuze instituties die sommige mensen lager stellen dan andere. Bij Kiné is religie geen belemmering voor wat ze aan het doen is. Ze is het levende voorbeeld dat religie vrouwen-rechten niet in de weg hoeft te staan. Voor Marie Louise is haar religie een belangrijke inspiratiebron voor haar werk. Dankzij haar geloof kan ze contact met

Nikish Vita

Christelijk, student
Internationaal Recht,
initiatiefneemster
Peace in Goma

“Ik was actief bij Youth in Mission. De leidster van onze groep had vertrouwen in me. Daardoor leerde ik leiding geven aan activiteiten met jongeren binnen de kerk. Peace in Goma begon ik vanuit mezelf. Het is een internetplatform voor jongeren die in Nederland of Congo wonen om samen ideeën voor vrede en ontwikkeling te delen. Anderen sloten zich erbij aan en zo werd ik de leider. Ik vind organiseren leuk, maar belangrijker vind ik de samenwerking. Het gemeenschappelijke doel is belangrijker dan mijn persoonlijke doel. Je komt zoveel mensen tegen en ieder persoon heeft een uniek talent.

Als mensen willen opgeven ben ik in staat hen te bemoedigen, te adviseren en een steuntje in de rug te geven. Als er ruzie of discussie is dan is dat een teken dat iemand niet lekker in zijn vel zit – dan moet je gaan luisteren. Elk gedrag heeft een oorsprong en het is belangrijk daar tijd voor te nemen en het te helpen oplossen. We willen allemaal iets bereiken maar soms zijn er persoonlijke dingen waardoor je niks bereikt. Het is fijn als iemand zegt: je kunt het wel, je hebt het in je en je problemen los je ook wel op.

Eén van de mooiste verhalen in de Bijbel is dat van de Samaritaanse vrouw. Jezus praat met die vrouw op gelijkwaardig niveau. Het blijkt dat de vrouw persoonlijke problemen heeft die haar belemmeren. Jezus heeft aandacht voor haar persoonlijke verhaal, dat raakt de vrouw diep. In religie gaat het er niet om dat je wordt verteld wat je moet doen, want religie is persoonlijk. Voor mij is de steun van religie de rust die het geeft, een constante rust die je je hele leven mee kan dragen. Er is vrede in je, ook al gaat het niet goed met je. Het mooie zou zijn als je ook anderen die vrede en rust kan geven.”

Diana Vernooij

Anne-Marie Zaat

Marie Louise Balagizi

Fatoumata Bintou Yafa

ieder mens maken, ook al is hij anders en wordt hij de vijand genoemd. Ze kan luis-teren naar de pijn van zijn of haar verhaal. Ze kan over stereotyperingen heenstappen en barrières slechten die oorlog in stand houden.”

Levende bewijs

Zelf is Anne-Marie katholiek opgevoed met het besef dat er een God over je schouder meekijkt, die volledig over je kan oordelen. “Die gevoeligheid voor iets of iemand die zich de morele positie toe-eigent om te kunnen (ver)oordelen, die ben ik kwijt. Ik geloof niet meer in een alomvattend mo-reel oordeel over een mens: niet in een God die dat kan, niet in een mens die anderen veroordeelt. Wel kijk ik net als gelovigen welwillend naar die mensen van wie ik da-den veroordeel. Ik wil altijd de mens achter de daad of achter de verwerpelijke mening blijven zien, mijn hart open houden. Ik ken geëngageerde mensen die andere mensen als slecht benoemen en afschrijven. Daar voel ik me niet bij thuis. Waar Kiné het le-vende bewijs is dat religie vrouwenrechten niet in de weg hoeft te staan, beschouw ik mijzelf als het levende bewijs dat je kunt

deugen, ook als je niet gelovig bent. Ik ken momenten van diep gevoelde verbondenheid met mensen en de hele wereld, los van een religie. Vooral in Afrika hoor ik vaak de opvatting dat zonder religie een samenleving geen moraal meer kent. De angst voor God en autoriteiten zou mensen van slechte daden afhouden. Maar ik denk dat je juist zonder angst en hiërarchie tot een betere wereld komt.”

Effectieve strategie

Anne-Marie werkt voor organisaties en fondsen die vrouwen-actiegroepen en vrouwenbewegingen ondersteunen. Religieuze thema's ziet ze er alleen langs komen als het gaat om gelijke wettelijke rechten in een religieuze context. “In de wereld van ontwikkelingswerk gaat men verkrampd met religie om. De opvatting in Nederland is gangbaar dat je zo ongeveer dom moet zijn als je nog een religie aanhangt, zeker als vrouw. Effectieve strategieën zie je zo over het hoofd. Iedereen heeft het recht om een religie aan te hangen. Als mensen schade oplopen door religieuze instituties, bijvoorbeeld omdat ze gedwon-gen worden in een slecht huwelijk te blij-

ven, dan mag ik argumenten aanreiken die helpen om daar verzet tegen te hebben. Je geeft solidariteit vorm, niet door iets af te keuren maar door iets aan te bieden. Het is te simpel om te denken dat religie de bron van onderdrukking van vrouwen is. Het kan een bron van conflict zijn, maar ook een bron van vrede. Marie Louise laat zien dat religie vrouwen kan verenigen over de etnische verschillen en de oorlog heen. In de vrouwenvredesbeweging dringen we aan op het opnieuw integreren van religie als onderwerp van vredesprojecten. Je moet niet alleen naar religie kijken als bron van conflict en instituut van onderdrukking, maar juist ook als mogelijke bron van vrede.”

Diana Vernooij

“God Zelf daagt ons uit”

interview met Farida van Bommel–Pattisahusiwa

Sinds 2004 is Farida van Bommel-Pattisahusiwa voorzitter van de Stichting Vrouwen voor Vrede op de Molukken, een samenwerking van Molukse moslim- en christenvrouwen. Ook is zij bestuurslid van Multicultural Women Peacemakers Network en zit zij bij het Platform Vrouwen & Duurzame Vrede.

Farida van Bommel © Bonnita Postma

Farida vertelt: “Leiderschap in één woord is dienstbaarheid. Door anderen te motiveren word je zelf rijker. In de praktijk betekent dit voor mij verantwoordelijkheid nemen en adequaat handelen. Het begint bij het gevoel wanneer je je bewust wordt van onrecht en wanneer dat jou tot in je ziel raakt. Dan besef je dat jij er iets aan moet doen; een antwoord op een ‘roeping’ van binnen in je.” De Stichting Vrouwen voor Vrede op de Molukken is de enige interreligieuze vrouwengroep waarin christen- en moslimvrouwen daadwerkelijk samenwerken. Farida maakt dit mogelijk door met zoveel mogelijk partijen te communiceren. Dit betekent overleg met de Molukse moskeeën, Molukse kerkelijke leiders en het Molukse kader in Nederland, waarbij vooral de gezamenlijke ‘interreligieuze’ activiteiten de-escalierend hebben gewerkt. Een aantal feministische geleerden vindt ze

inspirerend: Amina Wadud, Asma Barlas en Musdah Mulia. “Moslimvrouwen die strijden voor de gelijkwaardigheid en positieverbetering van vrouwen in de moslimwereld. Oprah Winfrey kan ik ook heel inspirerend noemen. Uiteindelijk is zij door gewoon zichzelf te zijn in staat om mensen aan het denken te zetten. Ook mijn moeder is een grote inspiratiebron. Ondanks dat zij alleen Koranschool had gevolgd in de kampong, heeft zij haar kinderen belangrijke waarden meegegeven, die ik nu in mijn vredeswerk gebruik. Goed te zijn voor iedereen, ongeacht zijn of haar culturele of religieuze achtergrond. Haar woorden waren letterlijk: ‘Behandel hen met respect, want zij zijn Gods schepping!’”

“Ik geloof in de kracht in mezelf, oprechtheid, kwetsbaarheid en dat die kracht van God komt. Iedereen heeft twijfels, maar

Tanja Jadnanansing

Hindu, lid van de Tweede Kamerfractie van de PvdA

“**Leiderschap** is voor mij altijd vanuit een dienende houding, wat kan ik toevoegen om ook de ander een podium te geven? Ik geloof heel erg in de kracht van verbinding. Het politieke werk gaat er hard aan toe en dat terwijl in alle religieuze boeken juist de vreedevolle dialoog wordt bepleit. Hoe kun je op het scherpst van de snede in debat zonder de ander te vernederen? Dat is ten diepste wat ik niet wil. Toen sprak ik een wijze dame die zei: ‘het is heel makkelijk. Denk voor elk debat: waarvoor en voor wiens belang doe ik dit?’ Daarna voer je het debat hard op de feiten en zacht op de persoon. Voor mij is de *Bhagavad Gita* (Lied van de Heer) een grote bron van inspiratie waarbij de dialoog tussen Heer Krishna en Arjuna centraal staat. Midden op een slagveld moet Arjuna besluiten of hij daadwerkelijk oorlog wil voeren. Er volgt een prachtige verhandeling over zin en doel van het leven. Gewoon, ter inspiratie, lees ik voor elk debat een citaat. Ook benadrukt het voor mij dat het niet over mij gaat maar over datgene wat veel groter is dan ik.”

Anne Dijk

geloven dat ik een kind van God ben en dat Hij mij leidt is een enorme stimulans, fundamenteel houvast en een barakah (zegening) van God. Een andere kracht is empathie: je kunnen verplaatsen in de 'vijand'. Een Moluks gezegde luidt: "Wat jij voelt, voel ik ook". Het gaat erom in staat te zijn iets van jezelf weg te geven en van een ander te kunnen ontvangen. Deze wisselwerking is nodig voor het herstellen van verbondenheid."

De perceptie van hoe een moslimvrouw zich dient te gedragen binnen de moslimgemeenschap, zoals in haar opvoeding is

meegegeven, vormt regelmatig een obstakel voor Farida. Nederig en bescheiden zijn kan leiden tot onderdanigheid. Achterhaalde conservatieve rolpatronen die ook nog eens door vrouwen zelf worden verdedigd en gehandhaafd. "Het grootste probleem is dat je er meestal helemaal alleen voor staat: je moet je ideeën zelf uitvoeren. De meeste problemen overwin ik door meer tijd te besteden aan verdieping en spiritualiteit." Een vers uit de Koran inspireert mij en is een leidraad in mijn vredeswerk tussen Molukse moslims en christenen: (K49:13) "O mensen, u bent uit een man en een vrouw geschapen en

u bent tot volken en stammen gemaakt, opdat u elkaar moge kennen". Het leert ons hoe we met elkaar moeten omgaan: onderhouden van de dialoog met andersdenkenden, verantwoordelijkheid nemen als het nodig is, iedereen met respect en gelijkwaardig behandelen in woord en daad. Het praktiseren van dit vers betekent eigenlijk dat als je liefde geeft, je ook liefde ontvangt. God Zelf daagt ons uit om het beste uit onszelf te halen en een beter mens te worden."

Anne Dijk

Moeder en dochter over Leiderschap

Mekka Abdelgabar is oprichter van de Vrouwen Organisatie Nederland Darfur (VOND). Zij en haar dochter Isra zetten zich in voor de vrouwen in het conflictgebied Darfur en hun betrokkenheid bij vrede en wederopbouw.

Mekka Abdelgabar

"Leiderschap is een eigenschap, een vermogen om mensen te leiden door middel van overtuiging en niet door bevel. Het is de manier van omgaan met specifieke problemen of situaties. Een leider moet gevoel hebben voor anderen, behulpzaam, attent en vriendelijk zijn. De leider moet respect hebben voor overtuigingen, rechten en (gelijk-)waardigheid van anderen. De kracht ligt erin om altijd eerlijk en transparant te handelen. Religie is mijn heilige wet die mijn gedrag leidt. De enige beperking vanuit dit oogpunt zijn verkeerde interpretaties die onnodig onze levens bemoeilijken. De Koran is een rijke bron van inspiratie over manieren en methoden om mij correct te gedragen tegenover alle mensen: familie, burens, vrienden en vijanden."

Isra Abdelgabar

"Leiderschap is verantwoordelijkheid. Eerst moet je leren jezelf te kunnen leiden voordat je effectief anderen kunt overtuigen. Het is belangrijk om jezelf te blijven. Kennis vergaren is daarbij van uiterst belang. Ik probeer zoveel mogelijk te lezen en daarmee een

krachtige basis te creëren om zo zelfverzekerd het hoofd boven water te houden in elke leidende rol.

Religieuze interpretaties zijn onderhevig aan reeds gevormde en gestuurde beweegredenen of meningen. Daardoor is het lastig om religieuze teksten toe te passen op rollen die ik zelf aanneem. De Profeet Mohammed (vrede zij met hem) begon zijn leven als schaapherder en was hierin uiterst vernuftig. Hij is voor mij de ultieme wereldleider tot op heden. Ik streef er naar zijn levenswijze en

karakter te bestuderen en zoveel mogelijk tot uiting te laten komen in mijn eigen leven. Mijn moeder heeft zelfvertrouwen, is initiatiefrijk en zelfstandig als vrouwenleider. Dat inspireert mij om zelf ook vertrouwen in eigen kunnen te hebben en instinctief te handelen. Zij motiveert mij om mijn eigen capaciteiten te erkennen en er mijn voordeel mee te doen. Mijn ouders hebben mij geleerd kritisch na te denken en niet alles aan te nemen zoals je het voor je krijgt."

Anne Dijk

VOOR WIE MEER WIL WETEN

Wilt u verder lezen over hoe religie vrouwelijk leiderschap ondersteunt? Deze artikelen, boeken, websites, documentaires en films kunnen u daarbij helpen:

Over de auteurs:

- Anne Dijk, www.fahminstituut.nl
- Diana Vernooij, www.dianavernooij.nl

Anne Dijk is islamoloog, religiewetenschapper en eigenaar van FAHM instituut. Dit onafhankelijke instituut houdt zich bezig met een dieper begrip (fahm) van islam-gerelateerde zaken.

Diana Vernooij is praktisch filosoof en manager, auteur, boeddhist en christelijk voorganger in De Duif.

Over de geïnterviewden:

- Jacqueline Berg, www.jacquelineberg.nl, over Brahma Kumaris: www.bksa.org
- Farida van Bommel-Pattisahusiwa, www.vvwm.eu/opmerkelijk
- Doshin Houtman, www.inzichtenbevrijding.nl

- Esther Hugenholtz, www.rabbihugenholtz.blogspot.nl
- Marina Slot, over De Duif: www.deduif.net
- Nikish Vita, www.facebook.com/PeaceinGoma
- Anne-Marie Zaat, www.sundjata.nl

Artikelen en boeken:

Christelijke theologie:

- Mieke Bal, Fokkelien van Dijk-Hemmes, Grietje van Ginneken, *En Sara in haar tent lachte, patriërchaat en verzet in bijbelverhalen*. HES uitgevers: 1984.
- Riet Bons-Storm, *Met één been in de kerk, verlangen naar een kerk die verschil maakt*. Narratio: 2004.
- Riet Bons-Storm en Nelly van Doorn-Harder, *Dubbele dialoog, vrouwen en mannen in interreligieuze ontmoetingen*. Narratio: 2012.
- Denise Dijk, Fokkelien van Dijk-Hemmes, Catharina J.M. Halkes, *Feministisch Theologische teksten*. Meinema: 1985.
- Ivone Gebara, *Braziliaans christelijk feministisch theologe*. Onder meer: *Omdat de Schepper even moest niesen*. CMC Mensen met een Missie (Katholieke Missionaire Ontwikkelingsorganisatie): 2006.
- Hedwig Meijer-Wilmes & Lieve Troch, *Over hoeren, taarten en vrouwen die voorbijgaan*. Kok: 1992.
- Esther Mombo, *Vrede en verzoening, samenvatting artikel én volledige tekst in Nederlands*, www.dianavernooij.nl/artikelen
- Elisabeth Schüssler Fiorenza, *Ter herinnering aan haar, een feministisch theologische reconstructie van de oorsprongen van het christendom*. Gooi & Sticht: 1987.

Islamitische theologie:

- Asma Afsaruddin, *The First Muslims. History and Memory*. Oneworld: 2008.
- Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam, Historical Roots of a Modern Debate*. Yale University Press, London, 1992.
- Kecia Ali, *Sexual Ethics and Islam. Feminist Reflections on Qur'an, Hadith, and Jurisprudence*. Oneworld: 2006.

Esther Hugenholtz

Joods, Rabbijn

“Leiderschap is voor mij het vermogen om anderen te inspireren, iets van waarde te laten ontdekken en te ‘empoweren’ in hun zoektocht naar zingeving en authenticiteit.

Religie in de moderne samenleving rust op de pijlers van vrijwilligheid en toewijding. Als rabbijn dien ik te appelleren aan deze waarden en dat kan alleen op democratische wijze. Voor mij is overwicht relevanter dan gezag, kennis relevanter dan status. Het rabbijnse jodendom moet mensen motiveren en inspireren en verliefd laten worden op de joodse traditie. Ik doe dat het liefst met humor, relativeringsvermogen en vreugde.

Mijn gender kan (vooral voor een oudere generatie) onder bepaalde omstandigheden wel een obstakel zijn. Het is een fijne balans om daar zelfbewust mee om te gaan, maar je er ook niet door te laten beperken.

De Hebreeuwse Bijbel en de Joodse traditie inspireren mij: van Mosje (Mozes) die bereid is om leiderschap te delen tot aan Gods woord aan de profeet Zacharia: ‘niet door kracht of macht maar door Mijn geest’. Geen enkele leider wordt in het Jodendom als onfeilbaar gezien: wij kunnen allemaal fouten maken en daar iedere keer van leren. Daarin liggen groei en de goddelijke ontmoeting.”

Anne Dijk

- Masooda Bano & Hilary Kalmbach, *Women, Leadership and Mosques; Changes in Contemporary Islamic Authority*. Brill: 2011.
- Asma Barlas, *Believing Women in Islam; Unreading Patriarchal Interpretations of The Qur'an*. University of Texas Press: 2010.
- Fatima Mernissi, *De politieke harem. Vrouwen en de profeet*. De Geus: 1991.
- Fatima Mernissi, *The Forgotten Queens of Islam*. University of Minnesota Press: 1993.
- Amina Wadud, *De Koran en de Vrouw, herlezing van een heilige tekst vanuit een feministisch perspectief*. Bulaaq: 2008.
- Wiebke Walther, *Women in Islam, from Mediëval to Modern Times*. Markus Wiener Publications, Princeton, 2006 (fourth printing).

Documentaires/films:

- Over de relatie tussen vrouwen en religie vanaf het jaar 9000 voor Christus. *Women and Religion - When God Was a Girl*, www.youtube.com/watch?v=udBozZacMRw
- Over Hilligje Kok-Bisschop. Haar gevecht tegen de behoudende kerk wordt prachtig in beeld gebracht. Via meerdere verhaallijnen wordt deze strijd die zich niet tot het kerkbestuur beperkt maar ook aan haar gezin is gericht, verteld. *Houdt God van vrouwen?* www.houdtgodvanvrouwen.nl
- Over de veelvoudige relaties die Canadese moslimvrouwen onderhouden met de moskee. *Me and the Mosque*, National Filmhouse of Canada, 2005, www.youtube.com/watch?v=MPgQtDB318Y
- Over de Afrikaans-Amerikaanse moslima Amina Wadud die zich inzet voor vrouwenrechten binnen de Islam. *The Noble Struggle of Amina Wadud*, directed by Elli Safari, Women Make Movies: 2007, www.wmm.com

Websites:

- Het Platform Vrouwen & Duurzame Vrede is een samenwerking van Nederlandse vrouwen- en vredesorganisaties. Het Platform werkt aan het versterken van de positie van vrouwen in Nederland en daarbuiten, zodat zij op gelijkwaardige wijze kunnen bijdragen aan het voorkomen van oorlog, aan duurzame vrede en wederopbouw. www.vrouwenenduurzamevrede.nl
- De interreligieuze werkplaats is een forum waarin de interreligieuze dialoog besproken wordt. Uitgangspunt zijn twee verschillende

(religieuze) groeperingen die werken aan een leefbare samenleving. www.interreligieuzewerkplaats.nl

- De Oecumenische Vrouwensynode (OVS) is een platform van netwerken, organisaties, groepen en personen, die betrokken zijn bij de brede oecumenische vrouw-en-geloofbeweging. De Oecumenische Vrouwensynode wil een podium zijn waar ontmoeting kan plaatsvinden, inspirerend tot verandering en empowerment, waar coalities op concrete punten worden gesloten. www.vrouwensynode.nl
- Nieuw Wij is een forum waarop mensen de discussie kunnen aangaan over hoe wij in een samenleving met elkaar om dienen te gaan. Blogs, interviews en columns laten de mening van meedenkend Nederland zien. www.nieuwwij.nl
- De Nieuwe Moskee is een islamitisch platform voor kritische denkers vanuit verschillende invalshoeken. De Islam staat centraal als religie maar de discussie wordt vanuit vele religieuze benaderingen bekeken. www.nieuwemoskee.nl
- Het IWFT Expertisenetwerk Gender en Religie biedt een plaats waar geschoolde of zich scholende mensen op het gebied van gender en religie elkaar kunnen ontmoeten voor uitwisseling, ondersteuning en stimulering. IWFT staat voor Interuniversitaire Werkgroep Feminisme en Theologie. www.iwft.nl
- Al Nisa is een moslimvrouwenorganisatie voor islamitische vrouwen die opstaan voor vrouwelijk leiderschap. Het belangrijkste uitgangspunt van Al Nisa is, dat er 'geen dwang is in de religie'. (Koran, Soera Al-Baqara, 2:256). Daaruit vloeit voort dat Al Nisa niet voorschrijvend is met betrekking tot de naleving en de beleving van de Islam. www.alnisa.nl
- De stichting Leve de Kerk heeft zich ontwikkeld tot een onafhankelijk, dienstverlenend en oecumenisch verband van vrijwilligers, gericht op vitalisering van geloofsgemeenschappen via de uitwisseling van ideeën op het internet. www.idee-en-kerk.nl
- De Boeddhistische Unie Nederland houdt een website bij die als basis kan dienen om te verkennen wat er allemaal gaande is in Nederland aan activiteiten, organisaties en cursussen. www.boeddhisme.nl
- Het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom is het Kerkgenootschap waarin alle Progressief Liberaal Joodse gemeentes zijn verenigd. www.verbond.eu

